Bakı nefti və azərbaycanlıların

Qərbi Azərbaycan ərazisindən deportasiyası tarixi

(əvvəli 3 və 4 dekabr tarixli saylarımızda)

1949-cu ilə aid rəsmi sənədlərdə İrəvan şəhəri və rayonlarından Azərbaycan SSR-in Göyçay, Yevlax, Saatlı və Salyan rayonlarına 8 təsərrüfat və 39 şəxsin köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Ermənistan SSR rəhbərliyi növbəti ildə də azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdir. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin "1950-ci ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin planı" haqqında qərarına əsasən 1950-ci ildə İrəvan şəhəri və onun Stalin, Kirov, Spandaryan və Mikoyan rayonlarından ümumilikdə 24 təsərrüfat və 102 nəfər Bakı şəhəri, Sabirabad, Beyləqan və Göyçay rayonlarına köçürülmüşdür. 1951-ci ilə aid rəsmi məlumatda isə İrəvan şəhərindən Sabirabad rayonuna 9 təsərrüfat və 42 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunmuşdur. 1952-ci ilə aid rəsmi məlumatda yenə Sabirabad rayonu ərazisinə İrəvan şəhərindən 22 təsərrüfatın və 73 şəxsin köçürüldüyü göstərilmişdir. 1953-cü ilə aid məlumatda İrəvan şəhərindən 21 təsərrüfatın və 73 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunsa da, onların Azərbaycan SSR-in hansı bölgəsində yerləşdirildiyi göstərilməmişdir. Beləliklə, 1948-1953-cü illər ərzində İrəvan şəhəri və rayonlarından Azərbaycan SSR-in şəhər və rayonlarına 521 təsərrüfatın və 2215 nəfər azərbaycanlının köçürüldüyü rəsmi arxiv sənədləri tərəfindən təsdiq olunur. Ümumilikdə, azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR və onun paytaxtı İrəvan şəhərindən deportasiyası prosesinin gedişatına nəzər saldıqda məlum olur ki, 1947-ci il dekabrın 23-də və 1948-ci il martın 10-da qəbul olunmuş qərarlara əsasən Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR ərazisinə 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə 50 min nəfər azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi planlaşdırılsa da, həyata keçirmək mümkün olmamışdır. Belə ki, 1954-cü il yanvarın 12-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarda 1948-1953-cü illər ərzində Azərbaycan SSR ərazisinə 11914 təsərrüfat və 52956 nəfərin, o cümlədən Ermənistan SSR ərazisindən 9875 təsərrüfatın və 42 190 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunur. Lakin Ermənistan SSR ərazisindən faktiki olaraq köçürmə planına görə 1948-ci ildə 9652, 1949-cu ildə 12835, 1950-ci ildə 17155 nəfərin, 1951-ci ildə 5598, 1952-ci ildə 4928, 1953-cü ildə isə 2794 nəfərin köçürüldüyü nəzərə alınsa, dörd ildə Azərbaycan SSR ərazisinə köçürülənlərin sayı 52956 nəfər olmuşdur. Erməni faşizmini açıq şəkildə müdafiə edən SSRİ dövlətinin planı ilə Ermənistan SSR ərazisindən, öz tarixi etnik torpaqlarından - İrəvan şəhəri də daxil olmaqla 185 kənddən və yaşayış məntəqələrindən 250 min azərbaycanlı deportasiya olunmuş, onlara məxsus 31.000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kollektiv təsərrüfatların əmlakı talanmış, 214 nəfər öldürülmüş, 1154 nəfər yaralanmış, yüzlərlə adama işgəncə verilmişdi. 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus əhali Ermənistan SSR-dən çıxarılmışdı.

1988-1989-cu illərdə Ermənistanın hərbi-ideoloji təcavüzünün güclənməsi nəticəsində deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımına məruz qalan azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-ə pənah gətirdi. Mərkəzi hökumətin Azərbaycan xalqına qarşı etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Ermənistanın genişlənən hərbi təcavüzü xalqımızı milli azadlıq mübarizəsinə qaldırdı. 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ prezidenti M.S.Qorbaçov ermənilərin ərazi iddialarına qarşı etiraz edən Azərbaycan xalqını cəzalandırmaq üçün SSRİ və Azərbaycan SSR-in konstitusiyaları və respublikanın suveren hüquqlarını pozaraq Bakı şəhərinə qoşun yeridilməsi haqqında fərman verdi. SSRİ dövlətinin bu qanlı cinayətinə qarşı ilk etiraz səsini qaldıran görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev oldu. O, 1990-cı il yanvarın 21-də Azərbaycan SSR-in Moskva şəhərindəki daimi nümayəndəliyinə gedərək M.S.Qorbaçovu Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımı cinayətində ittiham etdi və ulu öndərin bu etirazı bütün dünyada böyük əks-sədaya səbəb oldu. SSRİ dövlətinin törətdiyi cinayətə etiraz olaraq Heydər Əliyev 1990-cı ilin iyulunda Sov. İKP sıralarını tərk edərək Vətəni Azərbaycana qayıtdı. Respublika rəhbərliyi Heydər Əliyevin ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakıda qalmaması üçün hər cür təxribatlara əl atdı. Həyatı üçün real təhlükənin olduğunu hiss edən Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasına getməyə məcbur oldu. 1990-1993-cü illərdə ağır blokada şəraitində olan Naxçıvan MR-in sərhədlərinin qorunması üçün mümkün olmayanı mümkün etdi. Heydər Əliyev 1991-ci ilin fevralında Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məruzə ilə çıxış etdi və problemin həlli üçün konkret tədbirlər proqramının olmadığını söylədi. Ümummilli liderin irəli sürdüyü təkliflər respublika rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün çox qısa zaman ərzində Azərbaycan xalqına düşmən tərəfindən çox ağır zərbələr vuruldu.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan xalqı dövlət müsəqilliyini bərpa etdi və qısa zaman ərzində beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi.

1918-1935-ci ilədək Ermənistanda 28 Azərbaycan mənşəli toponim dəyişdirilmişdi. Bundan sonra Azərbaycan xalqının tarixi coğrafiyasına qarşı dövlət səviyyəsində törədilən bu cinayət prosesi geniş miqyas almağa başladı. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları əsasında 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə respublika ərazisində Azərbaycan mənşəli bütün toponimlər dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. 1988-ci ilin avqust ayınadək indiki Ermənistan ərazisində 521 Azərbaycan mənşəli yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilmişdir. Bu məsələlər və bu istiqamətdə 2006-cı ilədək atılan addımlar, yəni Azərbaycan mənşəli adların dəyişdirilməsi ilə qəbul edilmiş qərarlar 2008-ci ildə erməni dilində nəşr olunmuş "Ermənistan Respublikasının yaşayış məntəqələrinin lüğəti" adlı kitabda öz əksini tapmışdır. Burada söhbət bu nəşrə daxil edilən Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin "Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü" nəşrlərinin (1976-cı il və 1988-ci il), o cümlədən Ermənistan Respublikası parlamentinin 3 aprel 1991-ci il, 8 avqust 1991-ci il və 4 iyul 2006-cı il tarixli fərmanlarından gedir. Bundan əlavə, Ermənistan SSR-də Azərbaycan mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi prosesi ilə yanaşı, bir neçə kəndi bir təsərrüfatda birləşdirmək yolu ilə Azərbaycan kəndlərinin adları Ermənistan SSR-in yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Belə ki, Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 5 fevral 1978-ci il fərmanı ilə Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinə: Aşağı Kilsəyə - Quqark, Ağtalaya - Kamo, Zəngibasara - Masis, Basarkeçərə - Vardenis kimi erməni mənşəli adlar verilmişdir. Ümumiyyətlə, 1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla: əhalisi etnik təmizləməyə, deportasiya və soyqırımına məruz qoyulmaqla siyahıdan silinmişdir. Bu kəndlərin böyük əksəriyyəti Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı və 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonra xaraba qalmışdır. 1978-ci ildə 23 rayonda 60 Azərbaycan mənşəli toponim dəyişdirilmişdir. 1988-1989-cu illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildikdən sonra Ermənistan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə 90, 8 avqust 1991-ci il fərmanı ilə 16, Ermənistan parlamentinin 4 iyul 2006-cı il tarixli qərarı ilə isə əvvəllər azərbaycanlılara məxsus olmuş 31 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, son dövrədək 702 Azərbaycan mənşəli inzibati-ərazi vahidinin adları dəyişdirilmişdir. 7 noyabr 1995-ci ildə Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında yeni qanun qəbul edilmişdir. Ermənistanın yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən həmin vaxtadək mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv edilmiş, əvəzində 11 vilayət (marz) yaradılmışdır. Hazırda Ermənistan ərazisində dövlət tərəfindən digər bir proses - hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.) və oronimlərin (dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.) adlarının dəyişdirilməsi prosesi gedir. Diqqətçəkən bir məqam da ondan ibarətdir ki, müəyyən mərhələlərlə xarici ölkələrdən gəlib azərbaycanlıların tarixi ərazilərində məskunlaşan ermənilər indinin özündə də yeryurd adlarını elə əvvəlki adları ilə - yəni azərbaycanlıların vaxtilə verdikləri adlarla çağırırlar. Oykonimləri, hidronimləri, oronimləri özündə əks etdirən bir sıra spesifik saytlarda yerləşdirilən xəritələrdə, xarici turizm şirkətlərinin saytlarında, yol bələdçiliyi üçün buraxılan nəşrlərdə, astronomik portallarda əsasən keçmiş adlar, saxlanılır. Məsələn, www.astrolab.ru, www.travelpost.com, www.fallingrain.com saytlarında müasir Ermənistan Respublikasında mövcud olan, uzunluq və en dairəsini göstərən minlərlə toponim öz əksini tapmışdır ki, onların da mütləq əksəriyyəti türkmənşəli əski adlarını özündə saxlayır *(Bütün bu məlumatlar t.ü.f.d. Nazim Mustafanın 2014-cü ildə AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunmuş "Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı" adlı kitabdan götürülmüşdür).*

Erməni faşizminin Azərbaycan xalqına qarşı yürütdüyü deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırımı və işğalçı siyasət nəticəsində insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrdə əksini tapmış normalar, o cümlədən BMT Baş Assambleyasının 260 (III)A Qətnaməsi (179-cu plenar iclas, 9 dekabr 1948-ci il) ilə qəbul olunmuş və 1991-ci ildə qüvvəyə minmiş "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" konvensiyasının, "İnsan hüquqlarına dair Ümumdünya Bəyannaməsi"nin, "Mülki və siyasi hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt"ın, "İrqi ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" beynəlxalq konvensiyanın, "İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan münasibətlərə qarşı və ona görə cəzalandırma haqqında" konvensiyanın, "Uşaq hüquqları haqqında" konvensiyanın, o cümlədən "Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" Haaqa konvensiyasının (1954-cü il), "Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında" Paris Konvensiyasının (1970-ci il) UNESCO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında" Konvensiyasının (1972-ci il) və "Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının (1992-ci il) bütün müddəaları pozulmuşdur.

Cəbi BƏHRAMOV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Qərbi Azərbaycan tarixi şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.